

ten goede. Ronduit cryptisch wordt het bij een zin als: 'Voor sommige letterheren was het enthousiasme over de strategie intussen zelf strategie geworden: strategie tot het tijdelijke behoud van de strategie' (127).

Een dergelijke zin roept ook vragen op over Drayes gebruik van de term 'letterheren'. Ze ontleent dit begrip aan Remieg Aerts' bekende studie naar de liberale cultuur rondom het tijdschrift *De Gids* en constateert dat er overeenkomsten tussen het overwegend liberale profiel van de Nederlandse en de Belgische letterheren bestaan. Draye gebruikt de term door het hele boek heen, maar de Vlaamse letterheren blijken in de praktijk een weinig homogene groep te vormen. Sterker nog: sommigen stonden elkaar naar het leven en bestreden elkaars opvattingen over de ware Belgische identiteit fel en meedogenloos. Zeker wanneer zich rond 1880 een jonge letterengarde met vernieuwende literatuuropvattingen aandient, wordt het lastiger te volgen wie 'de Vlaamse letterheren' precies zijn: zijn dat de Gentse, Antwerpse of Brusselse letterheren? De katholieken, de liberalen of de bovenpartijdigen? Wie bestrijdt hier eigenlijk wie?

Desalniettemin vormt het boek van Draye een waardevolle bijdrage aan de geschiedschrijving van het Belgische nationalisme. Eens te meer blijkt dat de geschiedenis van een natie zich uitstekend vanuit het letterkundige perspectief laat beschrijven, omdat letterkundigen zichzelf als hoeders van de natie profileerden. Een opmerkelijk gegeven is wel dat de literatuur zelf in dit boek schittert door afwezigheid, terwijl het hier toch een studie over *literaire* genootschappen betreft. Doordat de literaire praktijk geheel buiten beeld blijft, dringt zich ongemerkt het gevoel op dat hier slechts de helft van het verhaal verteld wordt. Want hoe verhielden de gepropageerde politieke idealen zich tot de literaire werken van de letterheren? En andersom: welke invloed hadden de veranderende literaturopvattingen, waarin bijvoorbeeld de autonomie een steeds grotere rol ging spelen, op het politieke engagement van de letterkundigen? Voor de literaire invulling van het verhaal kan men

sinds kort terecht bij de delen die Piet Couttenier aan de Vlaamse literatuur wijdde in de nieuwste literatuurgeschiedenis *Alles is taal geworden* (2009). Met het boek van Draye aan de ene kant en Coutteniers literaire aanpak aan de andere kant, kunnen professioneel geïnteresseerden in het Belgische nationalisme niet langer om het belang van de genootschappen heen.

LOTTE JENSEN,

RADBOUD UNIVERSITEIT

Schoenmaker, Ben, ***Burgerzin en soldatengeest.***

De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914

(Dissertatie Leiden 2009; Amsterdam: Boom, 2009, 505 blz., ISBN 978 90 8506 708 5).

In deze studie, tevens proefschrift, draait het om de vraag hoe het Nederlandse officierskorps in de periode 1832-1914 dacht over het vraagstuk van de relatie tussen volk en leger. Of liever gezegd: om hoe zij in hun meer beschouwende publicaties deze relatie beoordeelden. In de ogen van de officieren liet deze te wensen over, met militaire zwakte als zorgwekkend gevolg. Interessant genoeg publiceerden de officieren niet alleen in de militaire tijdschriften, maar ook in wat Schoenmaker – in een opmerkelijke vereenzelving met het militaire perspectief – 'burgertijdschriften' noemt. Dagboeken, brieven en andere ongepubliceerde egodocumenten heeft de auteur niet in zijn onderzoek betrokken.

Gedurende vrijwel de gehele periode vond de meerderheid van de officieren – en hierin vonden zij de militaire autoriteiten aan hun zijde – dat het volk verantwoordelijk was voor de problematische relatie. Een actieve minderheid was van mening dat de problemen veeleer het gevolg waren van 'de introverte en aristocratische houding' van de officieren. *Burgerzin en soldatengeest* bestaat uit drie delen. Het eerste deel loopt van 1832 tot 1870, toen de Duitse overwinning op Frankrijk 'het militaire debat in Nederland volledig op zijn kop zette'.

Het tweede deel eindigt in 1891, omdat nadien het vraagstuk van de persoonlijke dienstplicht het debat aanzienlijk minder zou domineren. Ten slotte behandelt het derde deel de periode van 1891 tot 1914, het jaar waarin de Eerste Wereldoorlog uitbrak en de Nederlandse krijgsmacht werd gemobiliseerd. Schoenmaker heeft, zo schrijft hij in de inleiding, gekozen voor een cultuurhistorische benadering waarmee hij bedoelt dat 'de wisselwerking tussen de in de civiele en de militaire sfeer levende denkbeelden centraal staat'.

Het lijvige boek is een goed doordachte en goed geschreven studie, die het proces van verburgerlijking van het Nederlandse leger in de periode 1832-1914 in kaart brengt en analyseert. Aanvankelijk – tot de jaren negentig van de negentiende eeuw – vochten de officieren voor integratie van het leger in de samenleving. Dit zou kunnen worden bereikt door invoering van de persoonlijke dienstplicht. Vanaf de jaren negentig verdedigden zij juist de noodzaak van een zekere afzondering inclusief de daarbij behorende krijgstuicht.

Met de invoering van de persoonlijke dienstplicht in 1898 was er voor de beter gesitueerden geen ontkomen meer aan en verkreeg het leger een monopolie op militaire vorming en oefening. Zoals Schoenmaker het treffend formuleert: 'Zij [de officieren, CK] hadden [...] hun professie van kwakzalvers gezuiverd'. Tegelijkertijd wijst hij erop dat het Nederlandse leger niet een zuiver volksleger was, omdat het militie- en reservekader een rol speelde in de aanvoering en opleiding van de troepen. Het Nederlandse model vertoonde trekken van zowel een kader- als een militieleger, hetgeen dus betekende dat het leger niet alleen Pruisische maar ook Zwitserse trekken had. Dit verklaart ook dat het officierskorps de Vereniging Volksweerbaarheid die vooral in de decennia rond de eeuwwisseling actief was en een enorme geestdrift voor de landsverdediging aan de dag legde, niet omarmde, maar juist wantrouwde.

De studie van Schoenmaker bevat veel lezenswaardigs en de weergave en analyse van het debat zijn interessant en overtuigend. Wel rijst tijdens

lezing de vraag of het werkelijk nodig was om het debat zo uitvoerig te beschrijven als nu is gedaan. Schoenmaker voert de lezer steeds verder de wereld van het officierskorps binnen en reproduceert hiermee tot op zekere hoogte de geslotenheid van de groep die hij bestudeert (alleen een militair historicus zal tijdschriften als *De Gids* zonder enige nadere toevoeging als 'burgertijdschriften' kwalificeren). Zijn ambitie om het debat dat vooral in militaire kringen werd gevoerd te contextualiseren, komt beperkt uit de verf. Dat was ook wel erg moeilijk met de publicaties van de officieren als belangrijkste bronnen. Wie de bronnenlijst bestudeert, moet vaststellen dat ook het corpus van bronnen wordt gekenmerkt door een zekere geslotenheid.

Het is ten slotte evident dat ook in dit geval keuzes van de auteur beperkende effecten hebben. De beslissing om egodocumenten buiten beschouwing te laten, versterkt het introverte karakter van het boek en heeft tot gevolg dat de deelnemers aan het debat niet echt tot leven komen. De officieren zijn in het boek als het ware nog steeds in uniform. En dat is jammer, want tijdens lezing rijzen als vanzelf vragen zoals naar de achtergrond van betrokkenen, de (internationale) netwerken waarin zij verkeerden en de uitwisseling van denkbeelden binnen die netwerken. De keuze voor een boek over het debat zoals dat werd gevoerd door Nederlandse officieren is uiteraard volkomen legitiem. Maar dit hoeft een bescheiden internationaal vergelijkende component niet per se uit te sluiten. Schoenmaker heeft de internationale achtergrond van het Nederlandse debat echter niet in kaart gebracht, hoewel hij er wel op wijst dat internationale gebeurtenissen zoals de Frans-Duitse oorlog een grote impact hadden op het militaire debat in Nederland. Een internationale inkadering in bijvoorbeeld de inleiding en/of conclusie had het Nederlandse debat dat de auteur zo helder heeft gereconstrueerd en geanalyseerd, wat meer reliëf kunnen geven.

CONNIE KRISTEL,

NIOD INSTITUUT VOOR OORLOGS-,
HOLOCAUST- EN GENOCIDESTUDIES

Harinck, George, Paul, Herman, Wallet, Bart (eds.), *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam: Bert Bakker, 2009, 648 blz., ISBN 978 90 351 3350 1).

In een glashelder betoog zet redacteur Herman Paul in de inleiding op deze bundel uiteen wat precies het nieuwe aan *Het gereformeerde geheugen* is. Pierre Nora, de bekende initiator van het onderzoek naar herinneringscultuur, had destijds zijn project op twee manieren ingeperkt. De studie ervan zou alleen voor Frankrijk relevant zijn en bovendien ook alleen maar de collectieve ervaringen met de natiestaat dienen te omvatten. Bij het eerste punt hoeven we niet lang stil te staan, want de van Franse kant ook anderszins geclaimde exclusiviteit van de Franse geschiedenis legt de rest van de wereld maar het beste naast zich neer, en bovendien is het tegendeel inmiddels in verschillende niet-Franse ondernemingen overtuigend gedemonstreerd. Het tweede, de beperking tot de natiestaat, wordt nu in dit boek, voorzover ik kan zien voor het eerst en op goede gronden, gecorrigeerd: ook een godsdienstig-kerkelijk gedefinieerde collectiviteit houdt er een herinneringscultuur op na die in allerlei opzichten parallellen vertoont met de nationaal-statelijke. Dat is de wezenlijke boodschap van dit boek.

De medewerkers aan de bundel hadden volgens diezelfde Inleiding bovendien rekening te houden met twee nieuwe onderzoeksvragen. Ten eerste, dat onderzoekers bij de studie van herinneringsculturen niet alleen op het present stellen van het verleden, maar ook op het ontkennen, vergeten en verontschuldigen ervan attent moeten zijn. En ten tweede, dat het thematiseren van herinneringselementen één ding is, maar dat het van minstens zoveel belang is je af te vragen, wie welke elementen uit het verleden aan de orde gesteld wenst te zien en waarom. Hiermee komt immers de vraag naar belangen, tactiek en strategie van 'herinneringsmanagers' in de context van het eigen groepsleven in het centrum van de aandacht

te staan. In de meeste van de aangeleverde teksten blijken de auteurs zich de richtlijnen van de redactie goed aangetrokken te hebben.

Verdeeld over acht hoofdstukken leveren zevenendertig schrijvers (inclusief de drie redacteurs) tweeënveertig lemmata van een bladzijden of vijf, zes, die samen de gereformeerde herinneringscultuur in kaart brengen. De hoofdstukken hebben betrekking op 'Vaders', 'Zelf-', 'Vijand-' en 'Geschiedbeelden', 'Ordering', 'Leiders', 'Breuklijnen' en 'Sjibbolets'. Om een paar voorbeelden te geven: bij 'Vijandbeelden' komen onder meer katholieken, modernisten en communisten aan de orde; onder het hoofd 'Leiders' wordt de herinnering aan figuren als Groen, Kuyper en Colijn besproken; in het onverwachte, minder voor de hand liggende deel 'Sjibbolets' gaat het bijvoorbeeld over de Statenvertaling, het zingen tijdens de dienst, en het ambtsgevaad van de predikanten. De auteurs zijn goeddeels uit eigen kring geselecteerd. Vrije-Universiteit-socioloog Kuiper sluit de bundel af met een buitengewoon boeiende historische analyse, die uitloopt op een pleidooi om de gevonden conclusies nu te confronteren met andere historische complexen waar ze nieuw licht op zouden kunnen werpen.

Ik vind het project buitengewoon geslaagd, zowel in zijn aansluiten op wat langzamerhand een onderzoekstraditie aan het worden is, alsook in zijn vernieuwende toepassingen. Niettemin waag ik het een paar kanttekeningen te plaatsen. Zoals gezegd, hebben de redacteurs hun auteurs hoofdzakelijk in eigen vu- en aanverwante kring gezocht. Dat had natuurlijk allerlei voordelen, vooral wanneer het om heel specifieke dingen ging, zoals het psalmzingen of het ambtsgevaad. Maar het heeft ook dit nadeel, dat buitenstaanders soms wat moeite zullen hebben met allerlei begrippen en verwijzingen en met de uiteenzetting van verwickelingen, vooral wanneer die betrekking hebben op de theologische achtergronden van de vele afscheidingen en samenklontering die zich in de wereld van het protestantisme hebben voorgedaan – voor de auteurs gesneden koek, voor althans ondergetekende